

ороним. Мотивационний аналіз оронимикона ґрунтується на семантиці образуючих слів: виділено ороними, образованні від апелювативів, і ороними, образованні від онимів. Названія, образованні від апелювативів, складаються з лексем, вказуючих на об'єкти натурогенного або андрогенного походження. Мотивовочної базою регіонального оронимикона є фізико-географічні, біонімічні, господарсько-історичні особливості краю, а також тісна зв'язь людини з простором. Ороними антропогенного характеру відтворюють в своїй основі головні онтологічні аспекти: соціальний, етнічний, гендерно-особистісний і т. д.

Ключові слова: оним, топоним, ороним, оронимія, оронимикон, мікротопоним, апелюватив, антропоним, номінація, мотивація.

Z. M. Denysenko

The Formation of Word Combinations with Additive Meanings Components

The article studies the formation mechanism of word combinations arising from additive meaning assembly components. According to the law of semantic coherence, to form the correct semantic word combination two words should have one common seme, besides specific, distinguished ones.

Lack of word combination components in sememes with additive meanings, the repetition of real seme is a sign of making their meanings together. To make the word combination there should be semantic relationship between its components, otherwise semantic requirements such as meaningfulness and connectivity will be broken that should have any text of any size and composition that consists of more than one word. The fundamental thing is that the components of such phrases are next in line and have similar meanings, and it enables you to indicate the same seme in another one, which emerged as a potential and activated in sememe can provide the necessary connectivity by the imposition of identical semes. So if there is no semes in sememes which coincide, then compensating speech mechanism takes place, that is updating of potential semes.

Key words: word combination, semantic matching, semantic compatibility, sense, additive, seme, sememe, arhiseme, seme combinatorics, categorical seme, peripheral seme, potential seme, semantic feature, lexico-semantic variant.

УДК 811.161–112/’366.2

Т. І. Приступа

ДВОЇНА СХІДНОСЛОВ'ЯНСКИХ ІМЕННИКІВ: ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті вперше здійснено спробу комплексно проаналізувати та систематизувати в лінгвоісторіографічному аспекті результати досліджень українськими і російськими лінгвістами 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. втрати двоїни іменників у давньоруській мові: причини, умови, етапи й наслідки в сучасних східнослов'янських мовах. Автор спробував прослідити взаємодію різних тлумачень і гіпотез, їхній внесок у розвиток історико-морфологічних досліджень у наступний період. Українські та російські мовознавці означеного періоду відносили початок втрати двоїни у імен до XIII – XIV ст., тоді як сучасні дослідники мови відсунувають його до XI – XII ст. На думку О. О. Потебні та О. І. Соболевського в російській мові в чоловічому роді після слів 2, 3, 4 стали вживатись форми двоїни, в українській, білоруській – множини. О. О. Шахматов, визнаючи окремі форми після 2, 3, 4 двоїною, вважав, що загалом після цих слів стала вживатись омонімічна з двоїною форма родового відмінка однини. Тлумачення О. О. Шахматовим різних результатів втрати двоїни у східнослов'янських мовах приймається сучасною наукою про мову. На відміну від більшості дослідників, які вказували на залишки двоїни в українській мові, А. Ю. Кримський, І. І. Огієнко вважали, що ця категорія повністю збереглась в останній.

Ключові слова: давньоруська мова, двоїна, множина, іменники, наголос, парні предмети.

Найбільш значною подією в історичному розвитку категорії числа в східнослов'янських мовах стала втрата двоїни, яка знайшла своє відображення в зникненні особливих форм двоїни іменників та різних слів, що узгоджувалися з ними в реченні, й заміна цих форм формами множини.

Постановка проблеми: незважаючи на значну увагу, яку приділяли й приділяють цьому питанню лінгвісти, є достатньо підстав уважати, що воно не отримало повного, різнобічного висвітлення. За спостереженням А. М. Йорданського, «...спільною рисою майже всіх праць, присвячених двоїні..., є те, що цю граматичну категорію розглянуто в них переважно з морфологічної точки зору» [8, с. 10]. Безумівно, осмислення принципів наукової діяльності та закономірностей розвитку знання неможливе без історичного досвіду науки, тому **мета** статті – проаналізувати

погляди на історію категорії числа імен східнослов'янських мов, викладені в працях українських та російських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., відзначити спільне та відмінне в наявних тлумаченнях і гіпотезах і визначити внесок учених у розвиток історичної морфології східнослов'янських мов.

Докладний аналіз наукових робіт, присвячених історичному вивченню морфологічної системи східнослов'янських мов, свідчить про обмежену кількість праць, у яких дано оцінку дослідженням українських та російських мовознавців зазначеного періоду в галузі історичної морфології. Окремі питання розвитку граматичної будови східнослов'янських мов привертають увагу сучасних істориків східнослов'янського мовознавства або в контексті загальнотеоретичних проблем, або в контексті праць з історичної фонетики, питань походження східнослов'янських мов, тоді як висвітлення динаміки вивчення граматичних форм загалом залишається недостатнім.

Актуальність статті зумовлена відсутністю комплексних історіографічних досліджень із морфології, зокрема – категорії числа. У роботі здійснено спробу комплексно проаналізувати та систематизувати в лінгвістичноісторіографічному аспекті результати лінгвістичних досліджень проблеми втрати двоїни іменників у давньоруській мові: причини, умови, етапи цього процесу та його наслідки в сучасних східнослов'янських мовах.

На думку О. О. Потебні, який цікавився питаннями граматичної форми головно в генетичному плані, зміна граматичних форм зумовлена змінами форм мислення й відбиває еволюцію від уявлення про конкретну чисельність до абстрактної. [14, с. 8]. Таке розуміння природи й причин цього явища характерне й для сучасного мовознавства [1, с. 218; 7, с. 274; 3, с. 158; 18, с. 115; 12, с. 17–18]. Не розглядаючи етапи втрати категорії двоїни, учений вказав на результати цього явища в російській та українській мовах. Отже, у російській мові вживання форм двоїни поширилося лише на числівники *три, чотири: четыре человека, окна, Але пять человек, окон* [14, с. 12]. Іменники середнього роду в називному й знахідному двоїни прийняли закінчення чоловічого роду **-а**, яке відрізняється від називного-знахідного множини місцем наголосу: *два слова – слова* [14, с. 75].

Учений зауважив, що іменники, які мають у родовому однини наголос на першому складі, зберігають цей наголос у двоїні (*оба глаза, оба берега*) й переносять його на кінцеве **-а** в збірних (*глаза́, берега́*). Імен, що змінюють наголос називного однини в родовому (*рука́в – рукава́*) і не розрізняють двоїну від збірних (*два рукава́, все рукава́*) небагато, більшість імен з наголосом на останньому складі в родовому відмінку мають збірну форму не на **-а**, а на **-ья** (*клок, клока, два клона, клочья*) [14, с. 12].

Закінчення двоїни при *два, три, чотири* в чоловічому відмінюванні, які збереглися в українських говорах та фольклорі, О. О. Потебня розглядав як виняток і загальним правилом для української мови вважав вживання закінчень називного множини після цих слів: *два купчики, три козаки, два друженьки, два рушники, чотири броди, три поклони, три шаги, три дуби* та ін. Іноді з іншим наголосом, ніж у множині: *три ра́зи, два во́зи*. На думку мовознавця, «множина при *два, оба* в українській мові стала правилом не пізніше XVI ст.: *комины два мурованих, два полбарилки, три рожны, столы три* (Пам'ятки Київські, 1566 р.)». Серед інших залишків двоїни в сучасній українській мові О. О. Потебня відзначав форми орудного відмінка імен середнього роду *очима, ушима, плечима* [14, с. 75].

Дослідники історії давньоруської мови поділяли думку, що форми двоїни іменників регулярно й правильно вживались у писемних пам'ятках XIII – XIV ст. за певних умов [144, с. 73; 16, с. 205; 5, с. 247–248], які найбільш повно визначив О. І. Соболевський: 1) з числівниками *два, оба*: *два братеника утекла* (Лавр. літ.), *уби два сына ~го, съ двѣма сынома, разоидошася обѣ свободѣ* (там само); 2) при називанні чи переліку двох осіб або предметів: *съ сынма своима Юргемъ и Володимеромъ, къ тѣма мученикома Борису и Глѣбу* (Лавр. літ.); 3) коли йшлося про парні предмети: *очи, ноги, руки, родители* та ін.: *въ томъ бѣста родителя святаго* (Житіє Феодосія Печерського) [16, с. 204].

Визначивши три конструкції, в яких давні форми двоїни імен зберігалися якнайдовше, О. І. Соболевський прослідкував випадки порушення правильного вживання двоїни, зафіксовані в писемних пам'ятках. Згідно з його спостереженнями, спочатку заміна форм двоїни на форми множини відбувалась у сполученнях, що називали дві особи: *помози рабомъ своимъ Ивану и Олексию* (Житіє Ніфонта, 1219 р.), а дещо пізніше поширилась на назви парних предметів: *нечистыма рукама рекши неумвеными* (Єв., 1354 р., 76 зв.). Останнім етапом процесу руйнування двоїни було вживання форм множини імен після слів *два (дѣх), оба (обѣ)*: *з обема береги* (вкладна Даніїла Холмського 1376 р.), *разоидошася обѣ свободѣ бесерменьскихъ* та ін. (Лавр. Літ.) [16, с. 205].

Мовознавець також висвітлив походження нових форм двоїни жіночого роду твердої групи та середнього роду. Отже, утворення форми жіночого роду на *-и* (*-ы*) він тлумачив тим, що форми називного–знахідного двоїни чоловічого роду на *-а* й жіночого на *-и* могли збігатися як за звуками, так і за наголосом з формами родового відмінка однини тих самих родів. Це, на думку вченого, сприяло утворенню форми називного–знахідного двоїни жіночого роду за зразком форм родового відмінка однини. Таким чином замість давньої форми двоїни *женѣ* з'явилася тотожна з формою родового однини нова форма *жены*. Такі форми відомі з пам'яток з XIV ст.: *двѣ чары*, *двѣ чашки*, *двѣ круглы гривенки* (Духовна Івана Калити), *вземъ 2 рыбы* (Єв. 1355 р., 52 зв.) [16, с. 207].

Форми двоїни середнього роду в називному–знахідному ототожнилися з формами чоловічого роду, тобто отримали закінчення *-а* (замість *-ѣ*): *лѣтъ 9 сътъ и дванадѣсятъ* (Паремейник 1271 р., 62 зв.), *лѣтъ 9 сътъ и два* (там само, 63), *двѣ послушания* (Пандекти 1296 р., 37), *даю два села* (Духовна Новгородця Клімента XIII ст.) та ін. [16, с. 208]. О. О. Шахматов убачав причину такої заміни в тій обставині, що слова чоловічого й середнього роду були омонімічні у відмінках однини й непрямих відмінках двоїни: *городу*, *городома* – *лѣту*, *лѣтома* [19, с. 211].

Стосовно української та білоруської мови, О. І. Соболевський обмежився зауваженням про майже повне зникнення в них форм називного–знахідного двоїни чоловічого роду на *-а*: *два столы*, *два хресты серебряная* (Галицька гр. 1393 р.), *да ему ...ина два города* (Іпат. літ., 257), *два светки* (свідки) (Страсті Господні XV ст., 8), *два кружки златых* (Скорина) та збереження в говорах окремих форм називного–знахідного двоїни жіночого роду на *-ѣ*: біл. *две нозі*, *тры копє*; укр. *дві нозі*, *три години*. Те ж саме можна спостерігати в південноросійських говорах, які межують з українськими: *два дворы*, *две*, *три*, *четыре cose* (від *соха*) [16, с. 208].

На думку О. О. Шахматова, чинники, які зумовили втрату двоїни, крились у слововживанні. Головним із них була потреба узагальнення системи лічби. У давньоруській мові при лічбі від 2 до 10 були в ужитку три системи: при числівнику 2, який уживався як прикметник, іменник ставився в різних відмінках двоїни (*дѣва брата*, *отъ дѣву братоу*, *дѣвѣма сестрама*); при числівниках 3 і 4, які також вживалися як прикметники, іменники ставилися у відмінках множини (*триє города*, *трѣхъ сель*, *трѣмъ сестрамъ*, *четырьми сестрами*) і нарешті, при числівниках 5, 6, 7, 8, 9 і 10, що вживалися як іменники, залежні від них іменники ставилися в родовому відмінку множини (*пять сыновѣ*, *от пяти городѣ*, *к пяти сестрѣ*). Ця обставина, на думку дослідника, обов'язково мала привести до спроб узагальнити ту або іншу систему: «Складніше уявлялося узагальнення системи, яка вживала числівники як іменники, із системами, що вживали числівники як прикметники; проте узагальнення обох систем, де числівники вживалися як прикметники, було досить природно; отже, як *дѣва brata* легко викликало *tri*, *četyre brata*, так і *triје*, *četyre brati* легко викликали *дѣва brati*, аж до втрати двоїни як граматичної категорії» [19, с. 207–208].

Другим чинником, що сприяв порушенню вживання двоїни, О. О. Шахматов уважав необхідність сполучення із словами *два*, *две*, *оба*, *обе*, без яких самостійне вживання форми двоїни ставало обмеженим. І, нарешті, третій чинник учений убачав у появі двоїни після числівника 12. За правилом після числівників *дѣванадѣсяте*, *обанадѣсяте* іменник узгоджувався з *дѣва*, *оба* й відмінювався у двоїні: *wbанадес#те псалма*, *двѣнадес#те лѣтѣ* (Житіє Феодосія Печерського). Пізніше, коли *два*, *две* злилися тісніше з наступним *надес#те* (яке згодом скоротилося в *десять* і далі в *-дцать*), двоїна іменника вже асоціювалася не з числом 2, а з числом 12. Поява форм двоїни й після 13–14 і навіть після 15–20, 30 й т. д., за котрими взагалі йшли форми родового множини вела до втрати формами двоїни їх первісного значення [19, с. 208]. О. О. Шахматов запропонував своє тлумачення різних результатів втрати двоїни в російській мові, з одного боку, й в українській і білоруській мовах, з іншого. На думку дослідника, з часом форми типу *городá*, *брáта*, *селá*, *сестрѣ* (з наголосом на закінченні) після слів *два*, *две*, *оба*, *обе* в свідомості тих, хто говорить, почали асоціюватись не з двоїною, а з множиною. Але таке ж саме представлення викликали й форми множини: *города*, *брати*, *сѣла*, *сѣстры*. Отже, неминуче виникла заміна давніх форм двоїни формами множини, про що свідчать пам'ятки: *приступиѣша два свѣдители* (Єв. 1339 р., 171в), *гдѣ бѣли оба коутѣ* (Молдавська гр. 1439 р., № 52), *за два рокѣ* (Молдавська гр. 1411 р., № 22), *два годѣ* (Двінська гр. 1536 р., № 9). Такі форми трапляються в сучасних північноросійських говорах: *два годѣ*, *оба ученикѣ*, *обы столы*, *два рублѣ*, *по два рублѣ* і є характерними для сучасної української мови: *два волѣ*, *два столѣ* й сучасної білоруської мови: *два сталы*, *дзве хаты* [19, с. 212].

О. О. Шахматов припускав, що сполучення зразок *два попá*, *два городá*, *два села* могли продовжити своє існування. Не викликаючи уявлення про двоїну, форми *попá*, *городá*, *села* не викликали й уявлення про множину, оскільки тоді вони б замінилися на множину. Втративши категорію числа, ці форми зблизилися з омонімічними формами родового відмінка однини. «Це

призвело до загальної заміни формою родового відмінка однини форми двоїни, що втратила своє значення, а також там, де форма двоїни не була омонімічна з формою родового відмінка» [19, с. 213].

По-друге, у діалектах російської мови в поодиноких випадках після числівника *два* (іноді й *три*, *чотири*) з'являються форми на *-у* від імен чоловічого роду *два году*, *три году*, *с три году*, які можна тлумачити, на думку О. О. Шахматова, лише як закінчення родового відмінка однини *-у* колишніх основ на **й*. Порівняймо, у давній мові: *два году* (Ходіння Афанасія Нікітіна за сп. XV ст., 387 а), *на два году* (Двінська гр. XV ст., № 76), *тн два стану* (Духовна Московська 1462 р.) [19, с. 214–215].

По-третє, спочатку сполучення типу *два города великая, двн церкви деревянни* замінялися унаслідок втрати двоїни у слів, що не залежали безпосередньо від числівника *два*, на *два города велиции, двн церкви деревянни*. Досить рано такі сполучення поступилися місцем іншим, де прикметник стоїть у формі родового множини: *по двн же вѣрви чюдніѹбѹ* (Іпат. літ., 221 а), *поставиша двн церкви деревніѹбѹ* (Новоросійський список Новгородський 4-й. XV ст., 457 а), *два моста доспѣша великихѹ* (там само, 475 а), *да два селища поповскихѹ малѹбѹ* (Гр. 1462 – 1565 рр. № 56). Сполучення з прикметником у формі родового відмінка множини характерні й для сучасної російської літературної мови: *два красивых мальчика, два уютных уголка, два сосуда полных вина, два больших села* [19, с. 215].

Твердження О. О. Шахматова, що в російській мові після 2, 3, 4 імена чоловічого роду вживаються в родовому відмінку однини, який у багатьох випадках омонімічний із формою називного–знахідного двоїни, отримало подальший розвиток у працях П. С. Кузнецова [1, с. 220] та В. В. Іванова [7, с. 276].

Отже, – робить висновок учений – «...втрата двоїни була «тривалим, складним процесом, який супроводжувався напруженою боротьбою форм... і... закінчився вже після розпаду давньоруської мови на відокремлені наріччя й утворення великоруської групи» [19, с. 217]. У результаті цієї боротьби в українській і білоруській мовах звичайною була заміна двоїни формами множини, а в російській мові переважно вживали форми, омонімічні з формами двоїни, які, на думку О. О. Шахматова, були формами родового відмінка однини. Залишки двоїни в сучасній російській мові можна спостерігати лише в окремих сполученнях: *три, четыре брата, города, хлеба; руки, ноги, сестры; села, гнезда*; в українській: *три, чотири риби, мусі, хаті, книжці, селі, вікні, гнізді, відрі*; у білоруській: *тры, чатыры бядзе, хаце, рутце, тры сяле* й т. ін. [19, с. 218]. Діалектологічні дослідження М. М. Дурново, С. П. Обнорського та Ю. Ф. Карського підтвердили спостереження О. О. Шахматова та збагатили новими прикладами із сучасних східнослов'янських мов [5, с. 279–282; 10, с. 11–12].

Стосовно білоруської мови Ю. Ф. Карський відзначив, що: «...форми називного–знахідного двоїни жіночого й середнього родів більше зберігаються на півдні й південному заході Білорусі, поступаючись на північному сході й сході новоутворенням у російському дусі» [10, с. 109] і що «...в сучасній мові досить поширені форми давального–орудного двоїни від окремих імен (переважно назв парних предметів, проте необов'язково), які в обмеженій кількості містили старовинні писемні твори: *двѣярыма, очіма, плячіма, слязыма, грашыма, нагама, грыбама* [10, с. 111–112].

Вітчизняні мовознавці, які досліджували форми двоїни в українській мові, головно відзначали випадки їх збереження в різних групах імен. Ще П. Г. Житецький указував, що залишки двоїни уціліли в українських іменах жіночого й середнього роду: *вина дві склянці, назад руці зв'язали, очі, очима*, навіть *крильми*. Орудний двоїни здебільшого трапляється в числівниках: *шістьма, обома, дванадцятьма* [6, с. 68].

Є. К. Тимченко писав, що з іменами жіночого й середнього роду «при числівниках *дві, три, чотири, обидва* функцію множини виконує форма двоїни на *-і* (<h: *дві дереві, дві яблуці, дві оці, дві відрі, дві риби, три біді* та ін.» [17, с. 107–110]. Ці форми, а також форми називного–знахідного двоїни *рукава, вуса, поводá* й *два годá* дослідник уважав архаїчними. Стосовно флексії орудного відмінка двоїни *-ми*, то її, на думку Є. К. Тимченка, вживали переважно зі словами: *гроші, гості, коні, люди, чоботи, діти – грішми, гістьми, кіньми, людьми, чобітьми, дітьми* [17, с. 103].

Погляди А. Ю. Кримського на двоїну дещо суперечливі. З одного боку, мовознавець рішуче заявляв, що, на відміну від російської, українська мова має три числа: однину, множину й двоїну. З іншого – вказував на те, що свідоме вживання двоїни в українській мові властиве лише іменникам жіночого й середнього роду, хоча це вживання не є обов'язковим: «...поруч з *обидва оці* можна вживати *обидва ока*, тобто однину в ролі множини; замість *складім руці* можна вживати *складім руки*» [11, с. 33–34].

«При цьому, – відзначав учений, – для імен чоловічого роду в українській мові знаходимо лише залишки давніх форм. Наприклад, у формі *вуса* паралельно з формою множили *вуси, рукава*

паралельно з *рукаві*, *два годі* паралельно з формою множини *два годи*. Від слова *гроші* в українській мові трапляється дуже часто орудний *грошика* поруч з рівнозначною й рівнозначною формою множини *грішми*. Від займенника *всі* орудний може бути або в множині *всіми*, або у двоїні *всіма*. Проте навіть цим чоловічим формам двоїни, на думку А. Ю. Кримського, ніхто не надає змісту двоїни, тоді як при відмінюванні імен жіночого й середнього роду досить свідомо через двоїну передається поняття про пару предметів і лише за аналогією допускається вживання двоїни також після числівників *три*, *чотири* [11, с. 35]. Погляди А. Ю. Кримського на двоїну в українській мові поділяв С. Й. Смаль-Стоцький [15, с. 61, 65, 71, 77].

І. І. Огієнко був переконаний, що українська мова зберегла форми двоїни достатньою мірою. На думку мовознавця, «в українській мові по всій території її поширення іменники завжди вживаються в двоїні для позначення парності предметів і після числівників *два*, *дві*, *обидва*, *обидві* й за аналогією до них після *три*, *чотири* в називному та знахідному відмінках». Стосовно чоловічого закінчення *-и* у сполученнях на зразок: *два дуби*, *два діди*, *три столи*, *чотири мечі*, дослідник припускав, що це давнє закінчення називного–знахідного двоїни **й*-відмінювання [13, с. 169].

Для імен жіночого й середнього роду І. І. Огієнко вважав правилом форми *дві добі*, *дві вербі*, *три корові*, *чотири зімі*, *дві половині*, *дві озері*, у яких закінчення *-і* походить від давньоруського *-и*. Уживання форм множини після *два*, *три*, *чотири*: *дві верби*, *три корови*, *два слова*, на думку дослідника, було неправильним і пояснювалося впливом російської мови [13, с. 170].

Припущення І. І. Огієнка, що в українській мові після *два*, *три*, *чотири* в чоловічому роді вживається не множина, а двоїна із закінченням колишніх **й*-основ, отримало подальший розвиток у дослідженнях Л. А. Булаховського. На думку останнього, підтвердженням цього є той факт, що в сполученнях на зразок *два дуби*, *обидва сини* наголос іменників падає на кореневий склад, а не на флексію, як у множині – *дуби*, *сини*, причому, якщо іменник належить взагалі до типу з кінцевим наголосом, останній і в цих сполученнях не відтягується на корінь: *два столі* (Р. одн. *столі*), *чотири бобі* (Р. одн. *бобі*). Л. А. Булаховський припускав, що вплив **й*-основ на інші основи в українській мові був більший, ніж у російській (пор. Д. одн. на *-ові*). Заміна форм давніх **ѣ*-основ відповідними від **й*-основ на українському ґрунті зафіксована здавна, хоча прикладів і небагато: *тры возы брашѣна* (Житіє Феодосія Печерського, XII ст.), *два хресты серебряна* (Галицька грамота, 1393), *да ему... ина два городы* (Іпат. Літ.) [2, с. 285].

М. К. Грунський і П. К. Ковалів висунули припущення, що українська форма на *-има*: *плечима*, *грошика* виникла під впливом прикметників (пор. *душевными очима своими*) [4, с. 112], що не було ані підтримано, ані спростовано.

Висновки: загалом погоджуючись із зауваженням Г. О. Хабургаєва, що «...багато дослідників, інтерпретуючи цей матеріал, не відокремлюють історію форм, які ще тривалий час зберігає мовленнєва практика, від історії категоріально-граматичних протиставлень на рівні плану змісту» [18, с. 117], доводиться констатувати відсутність єдиної точки зору на зміст та наслідки цього явища. О. О. Потєбня, О. І. Соболевський вважали, що в російській мові в чоловічому роді після слів *два*, *три*, *чотири* стали вживати форми двоїни, в українській, білоруській – множини. О. О. Шахматов, визнаючи окремі форми чоловічого відмінювання після 2, 3, 4 двоїною, вважав, що загалом після цих слів почали вживати омонімічну з двоїною форму родового відмінка однини. Тлумачення О. О. Шахматовим різних результатів втрати двоїни у східнослов'янських мовах приймається сучасною наукою про мову. О. О. Потєбня, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов, П. Г. Житецький, Є. К. Тимченко, С. Смаль-Стоцький указували на залишки двоїни в українській мові, тоді як А. Ю. Кримський та І. І. Огієнко вважали, що ця категорія повністю збереглася в останній. Для більш поглибленого та різнобічного вивчення історії морфологічних форм вважаємо **перспективним** висвітлення діалектної, жанрової, стилістичної зумовленості їх вживання, виконання ними певних комунікативних функцій, що дасть змогу наблизитися до адекватного розуміння мовних явищ у всій розмаїтості їх відношень до мислення та до історичного й соціального аспектів життя людини.

Список використаної літератури:

1. Борковский В. И. Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – М. : Наука, – 1965. – 512 с.
2. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах / Леонід Артемович Булаховський – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 2. – 632 с.
3. Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка: учеб. пособие для ун- тов / К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. – М. : Высш. школа, 1981. – 359 с.

4. Грунський М. К. Нариси з історії української мови / М. К. Грунський, П. К. Ковалів. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 355 с.
5. Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка / Н. Н. Дурново // Н. Н. Дурново. Избранные работы по истории русского языка. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 1–340.
6. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці: Філологія / Вступ. стаття, упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 19–138.
7. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка / В. В. Иванов. – М. : Просвещение, 1990. – 400 с.
8. Иорданский А. М. История двойственного числа в русском языке / Анатолий Михайлович Иорданский. – Владимир: Изд-во Владимирского гос. пед. ин-та им. П. И. Лебедева-Полянского, 1960. – 215 с.
9. Історична грамати́ка української мови / Жовтобрюх М. А., Волох О. Г., Самійленко С. Г., Слинко І. І. – К. : Вища школа, 1980. – 319 с.
10. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке / Е. Ф. Карский. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 302 с.
11. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А. Е. Крымский. – М., 1907, Т. 2. – Вып. 1. – 105 с.
12. Марков В. М. Историческая грамматика русского языка: Именное склонение. [Учебное пособие для филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов] / Марков В. М. – М. : Высшая школа, 1974. – 143 с.
13. Огиенко И. И. Курс украинского языка. Из лекций по истории украинского языка. Пособие для студентов, учителей и учащихся старших классов средних учебных заведений / И. И. Огиенко. – Киев : Изд-во книжного магазина Е. Череповского, 1918. – изд-е 2-е, дополн. – 328 с.
14. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. Вып. 2. – 406 с.
15. Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Відень (Львів), 1914. – 3-є вид. переробл. – 202 с.
16. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский // Труды по истории русского языка. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – С. 153–233.
17. Тимченко Є. К. Українська грамати́ка / Євген Костянтинівич Тимченко. – К., 1907. – Ч. 1. – 179 с.
18. Хабургаев Г. А. Очерки исторической морфологии русского языка. Имена / Г. А. Хабургаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 296 с.
19. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка / А. А. Шахматов. – М. : Учпедгиз, 1957. – 400 с.

Одержано редакцією 10.01.15

Прийнято до публікації 13.02.15

Т. И. Приступа

Двойственное число восточнославянских существительных: лингвистико-историографический аспект.

В статье впервые осуществлена попытка комплексно проанализировать и систематизировать в лингвистико-историографическом аспекте результаты исследований украинскими и русскими лингвистами 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. утраты двойственного числа существительных в древнерусском языке: причины, условия, этапы этого процесса и его последствия в современных восточнославянских языках. Автор попытался проследить взаимодействие разных интерпретаций и гипотез, их вклад в развитие историко-морфологических исследований в последующий период. Украинские и русские лингвисты этого периода относили начало утраты двойственного числа существительных к XIII–XIV вв., тогда как современные лингвисты отодвигают его до XI–XII вв. А. А. Потебня и А. И. Соболевский считали, что в русском языке после 2, 3, 4 стали употребляться формы двойственного числа, а в украинском, белорусском – множественного. А. А. Шахматов, признавая отдельные формы после 2, 3, 4 двойственным числом, считал, что в целом после этих слов стала употребляться синонимичная с двойственным числом форма родового падежа ед. ч.

Интерпретация А. А. Шахматова разных результатов утраты двойственного числа в восточнославянских языках принята за основу в современном сравнительно-историческом языкознании. В отличие от большинства исследователей, которые указывали на остатки двойственного числа в украинском языке, А. Е. Крымский, и И. И. Огиенко считали, что эта категория полностью в нем сохранилась.

Ключевые слова: древнерусский язык, двойственное число, множественное число, существительные, ударение, парные предметы.

T. I. Prystupa

The dual of East-Slavic nouns: linguistic-historiographic aspect.

The article is an attempt of linguistic-historiographic study of the development of the morphological forms of the dual nouns, from Old-Russian through to the recent East-Slavic languages, based on numerous works by Ukrainian and Russian linguists of 1870s. – 1930-s. The author analyzes the respective linguists' claims concerning the causes, conditions, stages and results of this process in East-Slavic languages, their contribution to the current researches of

Old-Russian morphological evolution. According to A. A. Potebnya and A. I. Sobolevskiy in Russian language after the numerals "two, three, four" the dual nouns began to be used, while in Ukrainian and Byelorussian – plural forms. A. A. Shakhmatov recognized some forms of nouns after these numerals as dual, yet was sure that according to the general rule after 2,3,4 there were used genitive singular forms homonymous to the dual. His interpretation of different results of the loss of the dual in East-Slavic languages is generally accepted by modern linguists. A. A. Potebnya, A. I. Sobolevskii, A. A. Shakhmatov, P. G. Zhytetskyi, E. K. Tymchenko, S. Smal-Stotskyi stated that Ukrainian language preserved some dual forms while A. Y. Krymskyi and I. I. Ogiyenko insisted on full preservation of the dual in Ukrainian.

Key words: Old-Russian, the dual and the plural of nouns, stress, double objects.

УДК 811.161.2'373

М. О. Волошинова

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАПОЇВ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті проаналізовано лексику на позначення спиртвмісних і безалкогольних напоїв, репрезентовану в історичному джерелі кінця XIX ст. – «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка. Акцентовано увагу на значенні й ролі лексикографічної праці для сучасних мовознавчих та етнографічних студій. У процесі дослідження виявлено кількісний склад зафіксованих у словнику маніфестантів окресленої лексико-семантичної групи, встановлено мотиваційну базу виявлених лексем, проаналізовано номенклатуру назв з погляду наявних дериваційних процесів, наголошено на особливостях побудови словникових статей, що полягають у докладному чи недостатньому описі якісних характеристик напоїв, а також частоту покликання на ареал поширення тієї чи тієї реалії. З метою відстеження змін у лексиці, що відбулися протягом останнього століття, здійснено зіставний аналіз представлених у словнику лексичних одиниць з номенами, які функціонують в діалектному мовленні на сучасному етапі. Відзначено, що в процесі історичного розвитку лексика на позначення напоїв вирізняється сталістю семантики. Спостережено зміни, які відбулися у фонетичному та словотвірному оформленні деяких маніфестантів.

Ключові слова: напої, лексика, говірка, лексико-семантична група, лексикографічна праця.

Постановка проблеми. «Словарь української мови» Бориса Грінченка, над яким він працював як співкладач, упорядник та редактор, високо оцінили і мовознавці минувшини, і сучасні науковці. Як зауважує в післямові до словника О. О. Тараненко, «джерельною базою, добром лексичного матеріалу словник був зорієнтований на народну основу... У ньому подана лексика літературної мови XIX ст., фольклору, більшості українських говорів. Особливий інтерес становить сільськогосподарська лексика, лексика фауни і флори України, народних промислів і ремесел, народного вбрання, обрядів, ігор, що супроводжується описом, часом досить складних, відповідних понять, завдяки чому словник є одночасно цінними етнографічно-енциклопедичним довідником» [СГ, Післямова до словника].

Лексикографічна праця містить понад 68 тис. словникових статей. На думку мовознавців І. Г. Матвіяса та М. Г. Железняка, словник Б. Д. Грінченка – це підсумок роботи кількох поколінь українських лексикографів, починаючи від Лаврентія Зизанія. У ньому здійснено установку на найповніше відбиття живої літературної та значною мірою діалектної мови [4, с. 96].

Джерелом для багатьох словникових статей слугували також особисті фольклорні й етнографічні записи Б. Д. Грінченка, які він збирав протягом тривалого часу, глибоко вивчаючи звичаї, обряди, традиційний побут українців. Перелічені елементи народної культури й досі на часі в мовознавчих студіях. Дослідження побутової лексики, зокрема артефактів, пов'язаних з носіями інформації про повсякденну життєдіяльність людини, становить особливий інтерес для діалектологів. Одним із таких артефактів є харчування – особливий культурний код, складова частина існування людини, саме в ньому найбільш повно відтворено матеріальну й духовну культуру людства, відображено соціально-економічні умови, спадковість поколінь, міжетнічні зв'язки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системні описи лексики харчування представлено в дисертаціях, виконаних на матеріалі говірок південно-західного (З. Т. Ганудель [1], Е. Д. Гоца [2]), поліського (Є. Д. Турчин [6]) та південно-східного (Н. Г. Загнітко [3]) наріч. У цих дослідженнях з'ясовано структурно-семантичну організацію назв їжі, здійснено лексико-етимологічний, лексико-